

A *közepett(e)* szóalak előfordulásai a Bécsi Kódexben

1. A határozói mondatrész kifejezése a magyar nyelvben mind szófajtani, mind pedig alaktani szempontból igen gazdag. Nyelvi realizációjában sok szófaj használatos, a határozós szerkezetekben lévő logikai viszony kifejezésére pedig a viszonyító eszközök különböző típusait alkalmazhatjuk. A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök sorában — számba véve az egyes kifejezőeszközöket — azzal a sajátos helyzettel is találkozhatunk, hogy ugyanaz a szóalak egyszer önállóan, határozószóként a mondatban tartalmas fogalommal determinált körülményviszonyt fejez ki, más esetben viszonyítóeszközként egy alapszóval együtt tölt be hasonló funkciót, harmadik lehetőségként pedig — megfelelő személyjelekkel ellátva — határozószói személyes névmásként is megjelenhet a mondatban.

A három kategória viszonyára vonatkozóan, mielőtt megvizsgálánk a címnek megfelelően a *közepett(e)* szóalak előfordulásait a Bécsi Kódexben, szükséges tisztázni az alakilag egybeeső elemek lehetséges összefüggéseit. E feladat témánk szempontjából két területet érint. Ennek megfelelően egyrészt azt kell hangsúlyoznunk, hogy az azonos morfológiai felépítésű határozószó és névutó vonatkozásában határozószó → névutó irányú fejlődést csak az értelmezős szerkezetben keletkezett névutók esetében tételezhetünk fel (vö. SEBESTYÉN 1991, D. MÁTAI 1999a). A többi ilyen esetben azonban ezzel szemben feltehetőleg „eredendő” kettős szófajúság létezett, mely „kettős szófajúság megfelelő szintagmatikus viszonyok között, megfelelő jelentésű ragos névszókból, ragos névmásokból kétirányú fejlődéssel alakulhatott ki. Egy *hegy alá megy, ház belé megy* típusú szerkezetben az *alá, belé* ragos főnév szintaktikailag két irányban mozdulhatott el: ha a főnévhez vonódott (amellyel birtokos szerkezetet alkotott), akkor névutóvá vált, ha pedig az ige vonzáskörébe került (amivel határozós szerkezetet alkotott), akkor határozószó lett belőle” (D. MÁTAI, i. m. 137). Elkülönítjük az adott helyzetben viszonylag egyszerű feladat, mivel „a határozószó önálló, szabad, a névutó pedig kötött nyelvi forma: csak valamilyen önálló szóval kapcsolva, annak kötelékében fordul elő, vesz részt határozóként a határozós szintagmában” (SEBESTYÉN 1965: 13).

Másrészt azt is meg kell jegyeznünk, hogy a névutóval korreláló határozószói személyes névmások csoportjába tartozó elemek egyaránt rokonságot mutatnak

a határozószóval, a névutóval, sőt a névmásokkal is. Az idetartozó elemeknek éppen ebből a sajátosságából adódik, hogy e kategória megítélése mind a nyelvtani rendszerben elfoglalt helyét, mind pedig elnevezését tekintve többféle a szakirodalomban. D. MÁTAI szerint a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintve ezek az elemek a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, keletkezésüket tekintve pedig „e határozószói személyes névmások is birtokos szerkezetben keletkeztek, csak ezúttal nem főnév, hanem személyes névmás volt a birtokos, s mint ilyen, hangsúlytalanul a *belé*-féle ragos főnevek után álltak” (1999a: 137). SEBESTYÉN azonban, aki szintén hangsúlyozza, hogy ezeket az elemeket nem tekinti szabályos névutós szerkezetnek, D. MÁTAIVAL ellentétben feltétlenül a névutózás körébe tartozónak veszi, „mivel teljes értékű névutós szerkezetet reprezentálnak, csak más morfológiai alakban” (2002: 34).

A fentiek alapján a három kategória viszonyára vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy eredetüket tekintve bizonyos összefüggéseket mutatnak, ugyanakkor mind a határozószó, mind a névutó, mind pedig a határozószói személyes névmás nyelvünk rendszerében más-más kategória. Ez is indokolja, hogy a továbbiakban a három szerepkör betöltésére is alkalmas *közepett(e)* szóalak előfordulásait e funkcióknak megfelelően külön-külön mutassam be.

A választásom azért esett a Bécsi Kódex *közepett(e)* szóalakjára, mivel ennek első előfordulását a TESz. ebben a forrásban jelöli meg.

2. A *közepett(e)* a *köz* főnévből képzett *közep* szó locativusi *-t* ragos származéka (vö. SEBESTYÉN 1965: 64; TESz. *közepett* alatt; ZSILINSZKY 1992: 700). A *közepett(e)* határozószó és a *közepett(e)* névutó viszonyát tekintve — figyelembe véve, hogy a *közepett(e)* névutó birtokos előzményből alakult — eredendően kettős szófajúságot kell feltételezni. Névmási alakja pedig a kódexek korában a *-nak/-nek* ragos főnévhez járuló *közepette* névutónak keletkezett (D. MÁTAI 1999b: 449).

2.1. A *közepett(e)* mint névutó

A *közepett(e)* szóalak a kódex szövegében összesen 25-ször fordul elő névutói szerepkörben. Egy esetben azonban zárójelben szerepel, helyette a mondatban a névutói funkcióban a *között* található: 294:8 „Latam eyèl τ ime ferfiu vè-rès lora fel èllo τ ρ aluala a mirtetac [*kòzèpet*] kòzot” (Vidi per noctem, et ecce, vir ascendens super equum rufum, et ipse stabat *inter myrteta*). Ebben az esetben a fordító/másoló javításának oka a latin eredetinek megfelelő változat minél hűségesebb visszaadása lehetett. A vizsgált korpuszban e birtokos előzményből alakult névutó kétféle alakban realizálódik: az előfordulások nagyobb hányadában a birtokos személyjeles *kòzèpette* jelenik meg, összesen 15-ször: 300:4 „τ la-kozic ρ *hazanac kòzèpette*” (et commorabitur *in medio domus eius*), egy esetben még egy *-k* többesjellel is bővülve, utalva az alapszó többes számára 253:8 „τ leznç Iacobnac megmaradeki ρ nèmzètibèn foc *nepèknèc kòzèpettec*” (Et erunt

reliquiè Jacob in gentibus *in medio populorum* multorum), kisebb arányban pedig, összesen 10-szer a személyjel nélküli *közèpet* alakban: 208:27 „mert èn *Iřl közèpet* vagoc” (quia *in medio Israel* ego sum).

A névutó alapszava — mely valamennyi előfordulásban tulajdonképpeni névszó —, a fentiek figyelembevételével a birtokos személyjeles névutói alak előtt *-nak/-nek* ragos névszó: 300:7 „Es ime egnèmbèri vluè a *korfonac közèpete*” (et ecce, mulier una sedens *in medio amphorae*), míg a birtokos személyjel nélküli névutó esetében pedig ragtalan névszó: 115:54 „Ok kèdeg mikent *gerendac közèpet* meg egnèc” (ipsi vero sicut traves *in medio comburentur*).

A *közèpete* névutós szerkezettel kifejezett határozói viszony a kódex szövegében hely- és időviszony kifejezésére szolgál. Helyhatározóként pedig gyakran nem ’középen’, hanem ’társaságában, körében, között’ jelentésben fordul elő. A 25 előfordulás funkció szerinti megoszlása úgy alakul, hogy 22 esetben helyviszony kifejezésére szolgál, három esetben pedig időhatározót fejez ki a névutós szerkezet.

Helyhatározó: 170:34 „Es felkèlènèc a kèt papoc a *nepnc közèpete*” (Con-surgentes autem duo presbyteri *in medio populi*), 177:39 „Es ime Danièl vluala az *orozlanoc közèpet*” (et esse, Daniel sedens *in medio leonum*), 304:3 „*τ* lakozom *Iřlm közèpèt*” (et habitabo *in medio Ierusalem*), 114:53 „mert feñit nem tèhètnèc [o] mikent hollołkac *meñnèc τ földnèc közèpete*” (quia nihil possunt, sicut corniculae *inter medium coeli et terrae*), 136:7 „Latom vala *τ* ime fa *foldnèc [k] közèpete τ ρ* magallaga igè magas” (Videbam, et ecce, arbor *in medio terrae*, et altitudo eius nimia), 227:10 „Amos te èllènèd viut *Iřl hazanac közèpete*” (Rebellavit contra te Amos *in medio domus Israel*), 300:4 „*τ* lakozic ρ *hazanac közèpete*” (et commorabitur *in medio domus eius*), 315:6 „Es mōdatic nèki Mic è *łapafoc te kèzèidnc közèpèttè*” (Et dicitur ei: Quid sunt plagae istae *in medio manuum tuarum?*), 300: 7 „Es ime egnèmbèri vluè a *korfonac közèpete*” (et ecce, mulier una sedens *in medio amphorae*), 300:8 „Es mōda Ez a kègetlènfèg *τ* leuète øtèt a *korfonac közèpete*” (Et dixit: Haec est impietas. Et proiecit eam *in medio amphorae*), 21:10 „*τ ànèpnc közèpèttè* allaptatac øtèt megtudakozanac” (atque *in medium populi* illum statuentes, percunctati sunt), 253:8 „*τ* leznç Iacobnac megmaradeki ρ nèmzètibèn foc *nepèknèc közèpettec* monnal orozlan èrdøknèc barmiban” (Et erunt reliquiae Jacob in gentibus *in medio populorum* multorum, quasi leo in iumentis silvarum), 44:4 „Ki vèttè øzallafit *ønèpenèc közèpèttè* hog mégzabadeitana mükèt mv mēden èllènfeğinknèc kèzè[c]bøł” (Qui posuit castra sua *in medio populi sui*, ut eriperet nos de manu omnium inimicorum nostrorum), 309:5 „Es leznèc monnal èrøřlèc *τ* meğnòmòdoc a fart *vçaknac közèpete* a hadban” (Et erunt quasi fortes conculcantes lutum viarum in proelio), 305:8 „*τ* lakozom *Iřlmnc közèpèttè*” (et habitabunt *in medio Ierusalem*), 115:54 „Ok kèdeg mikent *gerendac közèpet* meg egnèc” (ipsi vero sicut traves *in medio comburentur*), 291 „Latot è ppheta ferfiat vèrès louon vłot

τ allot a gakor *mirtetus kōzèpet* ki latafnac èz oldozatta” (Vidit propheta virum equo rubeo sedentem et stantem *in medio myrteti umbrosi*, cuius visionis haec solutio est), 42:18 „τ mōdhatatlan vūoltes lōn *ozallafoç kōzèpet*” (Et factus est clamor incomparabilis *in medio castrorum eorum*), 134:92 „Ime èn latoc neg ferfiakat megodattakat iarokat a *tūz kōzèpet*” (Ecce, ego video quatuor viros solutos et ambulantes *in medio ignis compeditos*), 21:12 „τ vg a *vènec kōzèpet* τ mēdenèknc zèmèlè èlōt mègmōda Achior mēdz igèkèt” (In medio itaque seniorum, et in conspectu omnium, Achior dixit omnia), 208:27 „mert èn *Iḥl kōzèpet* vagoç” (quia *in medio Israel* ego sum), [294:8] „Latam eyèl τ ime ferfiu vèrès lora fel èllō τ o aluala a mirtetac [*kōzèpet*] kōzōt” (Vidi per noctem, et ecce, vir ascendens super equum rufum, et ipse stabat *inter myrteta*).

Időhatározó: 253:7 „Es leznèc Iacobnac megmaradeki foc nēmzètekbèn foc *napoknac kōzèpette*” (Et erunt reliquic Iacob *in medio populorum multorum*), 273:1 „τ feltèm Vrā te miuèlkedètìd èztèndoknc *kōzèpette*” (et timui Domine, opus tuum *in medio annorum*), 273:2 „èztèndoknèc *kōzèpette* megèfmèrèndpie tegèd” (*in medio annorum* noctum facies).

2.2. A közepett(e) mint határozószói személyes névmás

A Bécsi Kódex szövegében a *közepett(e)* névutóval párhuzamba állítható *közepette* határozószói személyes névmásra 21 példát találunk. A szóalak előfordulásainak rokonságát a névutós szerkezettel jól igazolja az a tény, hogy az összes előfordulásban megjelenik a személyes névmás is, például 197:9 „*te kōzèpettèd*”, 219:9 „*o kōzèpette*”, 171:50 „*mṽ kōzèpettonc*”, 288:6 „*tṽ kōzèpèttètec*”, 171:48 „*o kōzèpettec*”. Azt viszont, hogy a szóalak előfordulásai a személyes névmás paradigmájának kiegészült alakjai, jól igazolja az a tény, hogy a kódex szövegében az egyes szám első személyű *én közepettem* adaton kívül mindkét számban mindegyik személyre van példa.

A szóalak — határozószói személyes névmásként való megjelenésének — összes előfordulását tekintve leggyakoribb az egyes szám második személyű alak, mely kilencszer szerepel a kódexben: 197:9 „mert èn istèn τ nem èmber τ fcēt *te kōzèpettèd* τ nem megecbè a varolba” (quoniam Deus ego, et non homo: *in medio tui* sanctus, et non ingrediar civitatem), 255:14 „Te ezel τ nem elegedel meg τ te alazatod *te kōzèpettèd* τ megfoglalod τ nē zabadeitaz meg” (Tu comedes, et non saturaberis; et humiliatio tua *in medio tui*, et apprehendes et non salvabis), 223:17 „mert altal megec *te kōzèpettèd*” (quia pertransibo *in medio tui*), 283:12 „Es meg hagoc *te kōzèpettèd* zegen τ nauolas nepèt” (Et derelinquam *in medio tui* populum pauperem et egenum, et sperabunt in nomine Domini), 283:15 „Vr *te kōzèpettèd* Nem felz gonozt touabba” (rex Israel Dominus *in medio tui*, non timebis malum ultra), 263:13 „Ime te nepèd *te kōzèpettèd*” (Ecce populus tuus mulieris *in medio tui*), 297:10 „τ lakoçom *te kōzèpettèd* vgmond vr” (et habitabo *in medio tui*, ait Dominus), 297:11 „τ lakoçom *te kōzèpettèd*” (et habitabo *in medio tui*), 315:1 „τ meg oztatnac te fozlatid *te*

közèpettèd” (et dividuntur spolia tua *in medio tui*). Gyakoriságát tekintve ezt a többes szám haramadik személyű alak követi 5 előfordulásával: 171:48 „Ki mikorō ρ *közèpettec* allana” (Qui cum staret *in medio eorum*), 187:4 „mert parz-nalkodatnac zèllète ρ *közèpettec*” (quia spiritus fornicationum *in medio eorum*), 281:14 „Es ñugoznac ρ *közèpettec* nèmzètec menden vaginac lorday” (Et accubabunt *in medio euis* greges, omnes bestiae gentium), 282:5 „Igaz vr ρ *közèpettec* nē tezē hamiffagot” (Dominus iustus *in medio eius* non faciet iniquitatem), 296:4 „Kø falnal küløn lakoztatic Ihřlm èmbereknèc fokalfagaert: τ barmoc ρ *közèpettec*” (Absque muro habitabitur Ierusalem prae multitudine hominum et iumentorum *in medio eius*), illetve 3 előfordulásával az egyes szám haramadik személyű alak: 219:9 „τ laľfatoc a foc balgatagfagokat ρ *közèpette*” (et videte insanias multas *in medio eius*), 281:3 „O fèdèlmeç ρ *közèpette* monnal reuo orozlanoc” (Principes eius *in medio eius* quasi leones rugientes), 296:5 „τ dil.øfèggèl lezec ρ *közèpette*” (et in gloria ero *in medio eius*). A gyakorisági sort a többes szám első és második személyű alakok sora zárja két-két példával: 22:18 „Mikor kèdeg mv v2ōc iftènøc adanga ρ zolgaynac è zabadfagot légen iftèn te velèd es mvközèpettønç” (Cum vero Dominus Deus noster dederit hanc libertatem servis suis, sit et tecum Deus *in medio nostri*), 171:50 „Iøy τ vlle mv *közèpettønç*” (Veni, et sede *in medio nostrum*); 250:11 „Minemdè vr nē tv *közèpettètec* è nē iqnèc tv reiatoc èftet nē hadnacvala holuallara” (Numquid non Dominus *in medio nostrum*? non venient super nos mala), 288:6 „τ èn zèllètè lèzen tv *közèpettètec*” (et spiritus meus erit *in medio vestrum*).

A határozószói személyes névmás funkciója ’közöttünk, közöttetek stb.’ jelentésben helyhatározói.

2.3. A *közèpett(e)* mint határozószó

A névutóként, valamint határozószói személyes névmásként sokkal gyakoribb *közèpette* szóalak határozószóként egy esetben fordul elő helyviszonyt kifejezve: 265 „Valobizon Zacharias *közèpette* τ vegeñèl illèn nèmø kèt cimerlètèkèt vèt” (Porro Zacharias *in medio* et circa finem duos huiusmodi ponit titulos).

3. Megvizsgálva a *közèpett(e)* szóalak előfordulásait a Bécsi Kódexben, a következő megállapításokat tehetjük: 1. A szóalak összesen 47-szer fordul elő a kódex szövegében, ebből 25-ször névutóként, 21-szer határozószói személyes névmásként, 1-szer pedig határozószóként. 2. Névutóként gyakrabban jelenik meg a birtokos szerkezeti előzményre utaló *-nak/-nek* ragos alapszóval, mint anélkül. 3. Határozószói személyes névmásként a *közèpett(e)* szóalakot mind az adatok mennyisége, mind pedig rendszerszerűsége alapján — G. VARGA GYÖR-GYIvel (1992: 475) ellentétben — nemcsak névutó → határozószói személyes névmás irányú kezdeményezésnek tekinthetjük, hanem egyértelműen határozószói személyes névmásnak a kódex szövegében. 4. Az egyszer előforduló *közèpett* határozószó pedig a későbbiekben a háromirányú határozószók csoportjával szemben e dokumentum alapján az egyirányú határozószók közé sorolható.

5. Funkcióját tekintve a szóalak az előfordulások nagyobb arányában, összesen 44-szer helyviszony kifejezésére szolgál, három névutós szerkezet esetében azonban időviszonyt fejez ki.

KATONA KRISZTINA

Irodalom

- D. MÁTAI MÁRIA (1999a): A névutó rokonsága. *MNyj.* 37: 135–42.
- D. MÁTAI MÁRIA (1999b): A névmások története a középmagyar kor végéig. *MNy.* 123: 438–64.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutó rendszere.* Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1991): Névutózásunk keletkezéstörténetéhez. *FUD.* 2: 159–72.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (2002): *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.).* Debrecen.
- G. VARGA GYÖRGYI (1992): A névmások. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 455–569.
- ZSILINSZKY ÉVA (1992): A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 696–715.